

PERE VILLALBA I VARNEDA, *Ramon Llull, escriptor i filòsof de la diferència. Palma de Mallorca, 1232-1316*, Bellaterra, Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, 2015, 596 ps.

Pere Villalba, professor emèrit de filologia clàssica de la Universitat Autònoma de Barcelona, que l'any 2000 ja va tenir cura de l'edició crítica de l'*Arbor scientiae* de Ramon Llull, en tres volums, dins de les *Opera latina* publicades a la molt prestigiosa col·lecció «Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis» de Brepols (Turnhout), entrant així en el cercle dels lul·listes més acreditats, ha sorprès tanmateix tothom recentment amb una obra monumental, *Ramon Llull. Vida i obres*, en tres volums de gran format d'un miler de pàgines cada un, de la qual ha aparegut ja el 2015 el primer, editat per l'Institut d'Estudis Catalans amb el suport de la fundació italiana Elsa Peretti.

El llibre aquí ressenyat és una versió reduïda d'aquell *magnum opus*. Consta de set capítols, d'extensió desigual, precedits d'una introducció, en què s'exposa el context polític, cultural i religiós del personatge, l'estructura d'aquesta obra i la llista de fonts biogràfiques primigènies. El capítol primer tracta dels antecedents familiars de Ramon Llull. Els cinc següents presenten la seva biografia, dividida en altres tants períodes: «Etapla vital i canvi de vida» (1232-1264), «Etapla de formació» (1265-1273), «Etapla d'introspecció» (1274-1287), «Etapla d'expansió» (1288-1312) i «Etapla mística» (1313-1316). És una biografia detallada, amb la màxima concreció cronològica, en què any per any, i tenint en compte totes les fonts disponibles, es presenten totes les seves activitats conegudes: episodis de tota mena, projectes, redacció de llibres, viatges, actuacions davant de corts reials i cúries papals, etc. En particular, s'informa sobre la data, la llengua i el contingut de cada una de les seves obres considerades autèntiques, fins a dues-centes setanta-cinc (incloses algunes de perdudes). Finalment, el capítol setè («Després de Ramon Llull») dóna una síntesi cronològica de la història del lul·lisme des del segle XIII fins al segle XXI.

El llibre, editat amb diverses tintes, inclou figures i dissenys gràfics del mateix Pere Villalba, retrats i altres il·lustracions de pintors histò-

rics o contemporanis, fotografies, miniatures, xilografies, mapes, i taules i quadres sinòptics (inserir en el text o en apèndix), que n'amenitzen i en faciliten la lectura.

L'expressió que figura en el títol, «Filòsof de la diferència», és del filòsof francès Vladimir Jankélévitch, que la utilitza per a referir-se al Déu de Llull com el totalment altre i la diferència absoluta; però Villalba la fa extensiva a la capacitat lul·liana de diàleg amb el diferent.

La doble obra de Pere Villalba, el *magnum opus* al·ludit i aquesta versió reduïda, són el fruit de vint anys de dedicació i es publiquen en ocasió del setè centenari de la mort de Llull. Són un prodigi d'erudició lul·lista. Els especialistes en aspectes més particulars del lul·lisme hi trobaran segurament a redir. Seria un miracle que no s'hi hagués colat cap errada o que la perspectiva adoptada fos sempre la millor; però tothom qui en endavant vulgui ocupar-se de Llull haurà de tenir en compte aquest esforç titànic alhora enciclopèdic i sintètic.

Pere Lluís Font

ENRICO MORINI, *È vicina l'unità tra cattolici e ortodossi? Le scomuniche del 1054 e la riconciliazione del 1965*, Magnano, Edizioni Qiqajon-Comunità di Bose, 2016, 158 ps.

En el camí vers la unitat dels cristians i de les comunitats cristianes, el cas dels ortodoxos és molt peculiar. Afirmen que el món ortodox és l'única tradició cristiana que ha mantingut sense màcula el missatge de Jesús que es va viure els primers mil anys de cristianisme i, malgrat tot, han estat presents, tot i que de forma molt crítica, des dels inicis al moviment ecumènic. Els 9 patriarcats i les 5 Esglésies autocèfales instauraren una Comissió de diàleg amb els catòlics poc després del Concili, que donà els primers fruits, però que més tard es va congelar. Recentment, s'estan donant alguns signes de desgel, com són la represa de la comissió mixta, la trobada del papa Francesc amb el patriarca Ciril, la visita a Lesbos de Francesc, el Patriarca de Cons-

tantinopla i l'arquebisbe d'Atenes i, finalment, la celebració del Concili Panortodox a Creta el mes de juny.

En aquest context, el llibre que comentem agafa més protagonisme. L'A. pretén aclarir alguns aspectes nuclears sobre les causes de la divisió. La tesi central és que en el moment de les excomunions del 1054 el cisma era ja un fet que en aquell moment es va visibilitzar. La tesi de l'A. és que una de les causes fou la introducció del «Filioque» en el credo Niceno-Constantinopolità.

Morini defensa que la processió de l'Esperit només del Pare (defensada per Orient) o del Pare i del Fill (Occident) respon a accents no contradictoris i raonables, però que en el moment d'introduir-los en el Credo van produir un refús total per part d'Orient. L'A. defensa que en el moment de la conversió dels visigots arrians al catolicisme (finals segle VI) s'insisteix que l'Esperit procedeix del Pare i també del Fill, a fi de mostrar que el Fill no és inferior al Pare (per exemple, en la professió de fe de Recaredo). A partir d'aquell moment es considera que el «Filioque» no altera el Símbol de Nicea, sinó que el precisa. Tot i que les Esglésies d'Orient no combregaven amb el «Filioque», no ho van considerar com a causa de ruptura fins que es va voler introduir en el Credo.

Hi va haver altres causes de la divisió. L'autor esmenta la gran discussió sobre els «Azims», és a dir, que el pa eucarístic havia de ser amb o sense llevat. Per als orientals el llevat representa Crist viu i resuscitat; en canvi, el pa sense llevat seria un costum jueu que representa Crist només mort, sense força. S'ha de donar també gran importància a les divergències eclesiològiques, especialment al tema del primat de la seu romana i les seves preteses prerrogatives de decidir autoritàriament sobre temes doctrinals, que va tenir un punt àlgid en el cisme de Foci a la segona part del segle IX.

La cancel·lació de les excomunions el 1965 va fer un pas important en la comunió eclesial perquè va reiniciar l'amor recíproc, però hi manca encara l'arribar a la perfecta unitat de la fe que s'expressa en la comunió sacramental. L'A. proposa fer un camí d'unitat posant l'accent en els primers set concilis, acceptar el Concili de Santa Sofia (879-880) que reconeix la licitud del Filioque, i retornar a una eclesio-

logia del primer mil·lenni que integri el primat i la col·legialitat. Com va dir el papa Francesc a Constantinopla: «Per arribar a la meta sospirada de la plena unitat (amb l'Església ortodoxa), l'Església catòlica no pretén imposar cap exigència, si no és la de la professió de la fe comuna.»

Antoni Matabosch

PERE LLUÍS FONT, *Cristianisme i modernitat. Per una inculturació moderna del cristianisme*, Barcelona, Editorial Cruïlla-Fundació Joan Maragall, 2016, 347 ps.

La creença que entre el cristianisme i la modernitat hi ha un cert conflicte o incompatibilitat ha arribat a ser gairebé de sentit comú. Encara que només fos per això, ja seria important prendre-se-la seriosament. I així ho fa Pere Lluís Font en aquest llibre, *Cristianisme i modernitat*, on n'assenyala tres causes principals. La primera, que el cristianisme s'acostuma a associar a la premodernitat. La segona, que la cultura moderna, i especialment la il·lustració, ha estat molt crítica amb el cristianisme. I la tercera, que el cristianisme, al seu torn, ha oposat al pensament modern una resistència que ha vorejat la demotització indiscriminada. Així, Lluís Font sembla creure, amb Marcel Légaut, que «el gran pecat del cristianisme en l'època moderna és un pecat contra la intel·ligència». I, tot assumint el risc de ser titllat d'intel·lectualista, es proposa fer front als problemes intel·lectuals que la modernitat planteja al cristianisme, convençut que aquest conflicte representa una gran oportunitat per aprofundir en l'essència del cristianisme i obre la porta al que anomena una «inculturació moderna del cristianisme» que, d'alguna manera, hauria de reconciliar allò que sembla enemistat.

Aquesta inculturació no seria altra cosa que «buidar el vi antic de la fe cristiana en els bots nous de la cultura moderna»; que no és altra cosa que renovar el pensament, l'imaginari i el vocabulari cristià a la llum de les evidències culturals vigents, tot mantenint l'essència de la

fe. «La raó darrera d'aquesta necessària mediació cultural és que cap revelació no disposa mai de mitjans expressius propis, sinó que els ha de manllevar sempre a la cultura dels seus destinataris perquè aquests la puguin comprendre». Però això només és possible, evidentment, si som capaços de diferenciar allò que és essencial en el cristianisme d'allò que n'és contingent i, per tant, resultat del que hem de considerar les seves inculturacions anteriors (semítica i grecoromana).

En aquesta recerca de la seva essència, el conflicte entre el cristianisme i la modernitat es mostra com una actualització de l'etern conflicte entre la fe i la raó. Un conflicte que el cristianisme, considerant-se religió de la raó, ha assumit com a propi des dels seus incis i que precisament per això té, no només la possibilitat, sinó la necessitat d'afrontar-lo. És per això que una inculturació moderna del cristianisme no pot ser una adaptació de la fe cristiana a les exigències de la raó moderna. I, de fet, la recerca d'un cristianisme en pau amb la raó no és necessàriament la d'un cristianisme en pau amb la modernitat, sinó d'un cristianisme conscient que no tota raó és moderna, però que per poder superar la modernitat primer cal assumir-la. Un cristianisme que ens recordi que, com acostuma a dir Rémi Brague, «som moderns però no només moderns» i que, per tant, la fe cristiana també té molt a dir als nostres contemporanis. Només des d'aquí pot donar-se un diàleg autèntic, que posi sobre la taula les veritables i irreductibles diferències entre la fe cristiana i la raó moderna, i que sigui, per tant, veritablement enriquidor. Un diàleg que, com el que travessa el llibre de Pere Lluís Font, no aspiri a la desaparició de les diferències, sinó a la seva fèrtil convivència.

Ferran Caballero